

Лекція 1. Географія населення світу. Динаміка чисельності населення світу.

Питання лекції

1. Географія населення як наука.
2. Поняття про народонаселення.
3. Чисельність населення світу, її динаміка.

Рекомендована література

1. Голиков А.П. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник / А.П. Голиков, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
2. Демографический словарь. – М., 1985. – 750 с.
3. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К.: АптЕк, 1997. – 254 с.
4. Топчів О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
5. Шувалов Е.Л. География населения. – М., 1985.

Географія населення – науковий напрямок, який досліджує особливий зріз соціальних відносин у системі знань про народонаселення. В рамках географії населення вивчають територіальні особливості формування й розвитку населення та поселень за різних економічних, соціальних, природних умов. Географія населення входить до системи географічних наук як складова соціально-економічної географії й водночас до системи знань про народонаселення.

Народонаселення вивчає демографія (від грец. „демо” – народ, „графо” – пишу) – наука про закономірності відтворення населення. Як самостійна наука демографія вивчає закономірності й соціальну зумовленість народжуваності, смертності й соціальну зумовленість народжуваності, смертності, шлюбності і припинення шлюбу, відтворення шлюбних пар і сімей. Вона досліджує зміни статеві-вікової, шлюбної та сімейної структур населення, закономірності зміни загальної чисельності населення та сімей. Демографія розробляє методи опису, аналізу і прогнозу демографічних процесів і демографічних структур.

Географія населення має тісні міжпредметні зв'язки з іншими географічними дисциплінами: соціальною, економічною, меншою мірою фізичною географією. Тісний і традиційний зв'язок існує з демографією, етнологією. Урахування даних про стан довкілля під час дослідження життєдіяльності людини зумовлює екологізацію у наш час географії населення. Водночас існують тісні зв'язки із економічною наукою, найтісніші із розміщенням продуктивних сил (РПС), регіональною економікою та статистикою. Географія населення використовує положення, поняття, методи і моделі цих наук. Разом з тим регіональна економіка та РПС використовують теоретичний апарат суспільної географії, у т. ч. і географії населення. В останні роки широко впроваджуються у географію населення поняття, положення та методи соціології. Вивчаючи сучасну територіальну організацію населення, географія часто звертається до історії. Використовуються в географічних дослідженнях методи і моделі багатьох математичних наук, філософії, логіки. Пов'язана географія населення і з такою міждисциплінарною галуззю досліджень як українознавство.

Народонаселення – сукупність людей, які живуть на всій Землі (людство) або в межах конкретної території континенту, країни. Найважливішою ознакою, властивою народонаселенню взагалі, є його постійне відновлення через неперервну зміну поколінь, що йдуть із життя, новими поколіннями, які народжуються і розвиваються. Цей неперервний процес нерідко називають природним відтворенням або природним рухом населення. Другою важливою рисою народонаселення є забезпечення його тривкого існування неперервним виробництвом засобів для життя (продуктів харчування, одяжі, житла тощо). Третя риса народонаселення – детермінація його розвитку суспільними відносинами. Саме суспільні відносини перетворюють сукупність людей із простої відновлюваної популяції в народонаселення. Такий підхід забезпечує розуміння народонаселення як різноманітної та складної соціальної сукупності, що перебуває у постійному розвитку.

Населення у першу чергу характеризується чисельністю та динамікою її. Ми мало знаємо про населення доісторичних часів. Проте згідно з розрахунками 1 млн. років тому населення всього світу становило близько 125 тис. осіб. Здебільшого людей належали до кочових племен і займалися

полюванням, збиранням плодів. 300 тис. років тому чисельність населення Землі зросла приблизно до 1 млн. осіб. І на початку нашої ери сягала близько 258 млн. осіб. На початку 1000 р. населення Землі становило приблизно 300 млн., а до 1500 р. – збільшилося до 450 млн. осіб. Розширилася заселена територія; слабкою заселеністю вирізнялися тільки Пн. Америка, Австралія, а також зони вологих тропічних лісів Африки і Пд. Америки.

Розвиток промисловості, сільського господарства збільшення виробництва продуктів харчування позитивно вплинули на демографічні процеси. Так з 1500 до 1900 рр. населення зросло майже в 4 рази. Особливо швидке прискорення темпів приросту населення характерне для II половини 19 ст. Про прискорення темпів приросту населення свідчать дані про його подвоєння. За останнє тисячоліття воно збільшилося у 15 разів. Причому для першого подвоєння необхідно було майже 700 років, для другого – 150, для третього – близько 100, для останнього – трохи більше 40 років. Так, якщо у 1959 році чисельність населення становила 3 млрд. чол., то на сучасному етапі більше 6,3 млрд.

Наведені показники свідчать про значне зростання темпів приросту населення. Однак на різних етапах історії були періоди, коли чисельність населення зменшувалася. Не тільки в окремих країнах, а й у великих регіонах. Так, якщо на 1300 р. чисельність населення Європи становила близько 73 млн. чол., то на 1400 р. – 45 млн. осіб. Причиною зменшення кількості населення послужила насамперед епідемія чуми. Так, з 1347 по 1353 рр. за різними оцінками „чорна смерть” забрала від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ населення всієї Європи.

Особливо жакливими були наслідки в окремих містах Європи. Так, Венеція втратила від чуми $\frac{4}{5}$ свого населення. Гамбург і Бремен – $\frac{2}{3}$, Париж – $\frac{1}{2}$. А в Лондоні вижив лиш кожний десятий.

Певний вплив на чисельність населення мали природні фактори. Особливо часто причинами масових смертей були голодомори, що виникали під час сильних засух (наприклад 598, 681, 742, 987 роки). А також надзвичайно холодні зими (наприклад 443, 605, 689, 826, 829 роки). Зокрема у 826 році Темза була покрита льодом 7 місяців, а у 829 році замерзло Чорне і Адріатичне море. Сьогодні досягнення цивілізації значно зменшують залежність людини від природних факторів, однак не звільняє зовсім. Свідчення цьому – наслідки землетрусу у Пн.-Сх. Азії у межах Індійського океану, внаслідок якого загинуло понад 150 тис. осіб.

До інших факторів, які впливали на чисельність населення належать світові війни, терористичні акти, політичні події, штучні голодомори, репресії тощо.

На сучасному етапі відомості про чисельність населення одержують на основі регулярних загальних переписів населення, які проводяться 1 раз на 10 чи на 5 років. На сьогодні без перепису залишилися лише 2 держави світу (Оман і Катар) і ще понад 40 країн, де ця черговість була порушена.

Основними категоріями населення, за якими реєструється його чисельність, є наявне та постійне населення.

Наявне населення (НН) – це чисельність осіб, які на момент реєстрації перебувають на території певного населеного пункту, незалежно від місця їх постійного проживання. Постійне населення (ПН) – це чисельність осіб, які постійно, протягом тривалого часу проживають на території певного населеного пункту, незалежно від їх наявності на момент реєстрації.

Поряд з ними враховуються ще такі категорії населення, як тимчасово проживаючі та тимчасового відсутні.

Тимчасово проживаючі (ТП) – особи, які постійно проживають в іншому населеному пункті, але на момент обстеження перебувають у даному населеному пункті (за відсутності на постійному місці проживання не більше як 6 місяців).

Тимчасово відсутні (ТВ) – особи, які постійно проживають в даному населеному пункті, але на момент обстеження перебувають за його межами, якщо термін їх відсутності не перевищує 6 місяців.

На підставі зазначених категорій населення визначають баланси категорій населення, які характеризують зв'язок між наявним та постійним населенням, а саме:

$$\text{НН} = \text{ПН} - \text{ТВ} + \text{ТП} \quad \text{або} \quad \text{ПН} = \text{НН} - \text{ТП} + \text{ТВ}$$

Обидва ці показники є моментальними, тому що реєструються на певну дату. Окремо існує категорія „юридичного населення” – особи, які офіційно зареєстровані на певній території. Ця

категорія не збігається з поданими раніше і не реєструється переписами, оскільки перепис не передбачає перевірки паспортних даних.

Проте ці категорії використовуються як при визначенні демографічних показників, так і при визначення народногосподарських потреб. А саме на підставі чисельності постійного населення обчислюють потреби в житловому будівництві, забезпеченості шкільними та дошкільними закладами, потребу в кількості приватизаційних документів.

Дані про чисельність наявного населення є основою для визначення необхідного обсягу житлово-комунальних послуг, послуг торговельної мережі, транспорту та зв'язку, побутової та туристичної сфер, медичних та культурних закладів тощо.

Показники ПН і НН відрізняються і за своїм статистичним призначенням. Чисельність ПН використовується при визначенні складу населення (за статтю, віком, місцем проживання), співвідношення його окремих груп (демографічне навантаження). Чисельність НН покладено в основу розрахунку всіх показників інтенсивності природного та механічного руху.

Показники чисельності населення на сучасному етапі та прогнози відображені в таблиці 1.

№ з/п	Десятка найбільших країн у 2001 році	Чисельність населення станом на 2001 рік, млн. осіб	Десятка найбільших країн за прогнозами 2050 р.	Чисельність населення за прогнозами ООН на 2050 рік.	
				млн. осіб	% до всього населення світу
1	Китай	1273,1	Індія	1639,9	16,7
2	Індія	1027,0	Китай	1606,0	16,3
3	США	272,6	Пакистан	381,5	3,9
4	Індонезія	228,4	США	349,0	3,5
5	Бразилія	174,5	Нігерія	338,5	3,4
6	Росія	145,2	Індонезія	318,8	3,2
7	Пакистан	144,6	Бразилія	264,3	2,7
8	Бангладеш	131,3	Бангладеш	238,5	2,4
9	Японія	126,7	Ефіопія	194,2	2,0
10	Нігерія	126,6	Заїр	164,4	1,7
		3650		5495,1	55,8